

KS. TYMON TYTUS CHMIELECKI*

KOŚCIÓŁ PRAWOSŁAWNY W GRUZJI W LATACH ZABORU ROSYJSKIEGO I WŁADZY SOWIECKIEJ (XIX-XX W.)

Do końca XVIII w. Kościół prawosławny w Gruzji posiadał własną hierarchię i cieszył się przywilejem autokefalii, sięgającej V stulecia. Polityczne rozbitcie kraju na szereg mniejszych księstw przyczyniło się w końcu XIV w. do rozłamu w hierarchii kościelnej na dwa niezależne katolikaty: rdzenny katolikat w Mcchecie¹ (Gruzja wschodnia), dla terenów Kartlii i Kachetii oraz w Bicwindzie² (Gruzja zachodnia), dla terenów tzw. Abchazetii, która obejmowała rejony Imeretii, Megrelii, Gurii, Abchazji, Samcche i Swanetii. Przełom wieków XVIII i XIX zastał na tronie patriarchy-katolikosza Gruzji wschodniej Antoniego II (1788-1811), syna przedostatniego króla Gruzynów Herakliusza II (1762-1798), a w zachodniej części kraju Maksyma II, który zmarł w Kijowie w 1795 r. podczas podróży do carycy

* Ur. 29 listopada 1965 r. w Toruniu, ks. Tymon Tytus Chmielecki, jest kapłanem diecezji toruńskiej. Po ukończeniu z wyróżnieniem Akademii Muzycznej w Bydgoszczy w klasie wiolonczeli prof. Romana Sucheckiego (1987), uzyskał tytuł doktora nauk humanistycznych w zakresie historii w Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie (1992), oddając się badaniom nad średnio-wiecznymi źródłami muzycznymi zakonu cystersów. Po odbytych równolegle studiach w seminarium duchownym w Pelplinie (1987-1988) oraz w Papieskim Wyższym Seminarium w Rzymie (1988-1991), przyjął z rąk Ojca św. Jana Pawła II święcenia kapłańskie w maju 1991 r. Następnie podjął studia prawnicze na Papieskim Uniwersytecie Laterańskim, uzyskując stopień doktora obojga praw na podstawie rozprawy z zakresu międzynarodowej ochrony dóbr kultury i wkładu Kościoła katolickiego (1995). W latach 1992-1995 studiował równolegle w Papieskiej Akademii Dyplomatycznej w Rzymie, wraz ze studiami językowymi w Niemczech, Stanach Zjednoczonych i Francji. Po odbytej praktyce w Przedstawicielstwie Stolicy Świętej w Moskwie (1993), od czerwca 1995 – attaché i sekretarz Nuncjatury Apostolskiej w Gruzji, w Armenii i w Azerbejdżanie. Od stycznia 1997 – sekretarz Nuncjatury Apostolskiej w Senegal, Mali, Gwincei Bissau, Mauretanii oraz na Wyspach Zielonego Przylądka.

¹ Mccheta, starożytna stolica Gruzji, znajdująca się opodal dzisiejszego Tbilisi, była siedzibą patriarchy-katolikosza od początków autokefalicznej administracji w V w.

² Katolikos rezydował tu od ok. 1390 r. przy starożytnej świątyni, zbudowanej według legendy przez św. Andrzeja Apostoła. Inna, bardziej wiarygodna tradycja, przypisuje budowę świątyni cesarzowi Justynianowi w VI w.

Katarzyny II z prośbą o posiłki przeciw Turcji i nie został już zastąpiony przez nowego hierarchę.

Ciągłe zagrożenie kraju ze strony dwóch islamskich potęg, Turcji i Persji, zmusiło króla Herakliusza II do szukania politycznego i militarnego oparcia w chrześcijańskiej Rosji. W ten sposób traktat z 1783 r., w którym Gruzja wschodnia przyjęła protektorat Rosji, stał się krokiem milowym w kierunku utraty własnej państwowości. Dnia 16 lutego 1801 r. odczytano w katedrze Sioni w Tbilisi manifest cara Pawła I o wcieleniu królestwa do Rosji, a 12 września tegoż roku, nowy car Aleksander I (1801-1825), potwierdził decyzję swego ojca o likwidacji państwa wschodniogruzińskiego i o utworzeniu zamiast niego Guberni gruzińskiej. W kolejnych latach anektowano wszystkie księstwa zachodnie i rozpoczął się długi okres zależności od Rosji, najpierw w formie rządów carskich (1801-1917), a następnie sowieckiej okupacji (1921-1991).

Po wcieleniu Gruzji do carskiego imperium w 1801 r., władze rosyjskie nie mogły pogodzić się z niezależnością hierarchiczną Kościoła gruzińskiego. Dziesięć lat po aneksji kraju, 10 czerwca 1811 r. car Aleksander I zwrócił się pisemnie do katolikosy Mcchety Antoniego II, stwierdzając, iż jego godność jako patriarchy i katolikosy jest nie do pogodzenia z autorytetem Świętego Synodu rosyjskiego (nie do przyjęcia było istnienie dwóch równoległych kościołów prawosławnych w jednym państwie), i polecił mu opuszczenie kraju i udanie się do Rosji, gdzie jako członek Świętego Synodu³ miał otrzymać wszystkie honory, a także odpowiednia pensje⁴. Jest to pamiętna data, w której administracja rosyjska zniosła przeszło tysiącletnią autokefalię Kościoła gruzińskiego⁵, ustanawiając egzarchat zależny od Sankt Petersburga. Aby na samym początku nie urazić wrażliwego ducha gruzińskiego, pierwszym egzarchą ustanowiono Gruzina, Warlaama Eristawiego (1811-1817). Już wkrótce jednak zastąpiono go dostojnikiem rosyjskim, imieniem Teofilakt Russanow (1817-1821). Od tej pory powoływano na to stanowisko wyłącznie Rosjan⁶.

³ Uplasowano go na piątym miejscu w hierarchii godności między biskupami Świętego Synodu.

⁴ M. Tamarati, *L'Eglise géorgienne des origines jusqu'à nos jours*, Rome 1910, s. 384. Po deportacji do Rosji, internowano go w Niżnym Nowogrodzie, gdzie zmarł w 1827 r.

⁵ Za datę uzyskania autokefalii przez Kościół gruziński przyjmuje się 471 r.

⁶ Podajemy pełną listę egzarchów rosyjskich, będących głównymi hierarchami Kościoła prawosławnego w Gruzji za rządów caratu: Teofilakt Russanow (1817-1821), Jonasz Wasilewski (1821-1832), Mojżesz Bogdanow-Platonow (1832-1834), Eugeniusz Bajenow (1834-1844), Izydor Nikolski (1844-1858), Euzebiusz Ilinski (1858-1877), Jan Rudniew (1877-1882), Paweł Lebiediew (1882-1887), Paladiusz Rajew (1887-1892), Włodzimierz Bogojawlenski (1892-1898), Flawian Gorodecki (1898-1903), Aleksander Opocki (1903-1905), Mikołaj (1905-1906), Nikon (1906-1908), Innocenty (1910-1913), Aleksy (1913-1917). Zob. Tamarati, dz. cyt., s. 410.

Władze carskie, posługując się Świętym Synodem, sukcesywnie przeprowadzały zakrojoną na szeroką skalę akcję rusyfikacyjną. W pierwszym momencie (1815), eparchie istniejące w Kartlii, Kachetii, Imeretii, Megrelii i Gurii zredukowano do pięciu i do jednego wikariatu, poddając je pod zarząd egzarchy rezydującego w Tyflisie⁷. Był on wspomagany przez biuro synodalne⁸ dla Kartlii i Kachetii (czyli właściwej Gruzji) oraz przez konsystorz dla Imeretii, Megrelii i Gurii (mający swą siedzibę w Kutaisi). Trzy lata później (1818), pierwszy egzarcha rosyjski Russanow utworzył dla właściwej Gruzji jedyną eparchię kartlijsko-kachetyńską, bezpośrednio poddaną egzarsze, i nazaczył po jednym biskupie dla trzech prowincji: imereckiej, megrelskiej i guryjskiej⁹. W ten sposób zredukowano liczbę biskupstw do czterech, po czym, w celu stopniowego wynarodowienia, zapełniono szeregi duchownych klerem rosyjskim, będącym często agentami policji i biurokracji¹⁰. W sumie skasowano 25 gruzińskich eparchii, zastąpiono gruziński język liturgiczny *chucuri* językiem starosłowiańskim i systematycznie dokonywano oficjalnych (tzn. z przyzwolenia egzarchów) grabieży świątyń i klasztorów z najcenniejszych zabytków nagromadzonych tam i pilnie strzeżonych przez wieki.

W wyniku świadomej dewastacji gruzińskich Świętych tradycji i silnej rusyfikacji całego Kościoła, rzesze wiernych odchodziły od wiary i nie uczęszczały więcej na nabożeństwa. Duchowni wielokrotnie żalili się wobec Świętego Synodu na sposób administrowania Kościołem gruzińskim przez rosyjskich egzarchów, pozostających w ścisłej zмовie z władzami zaborczymi. Wszelkie skargi i żale pozostawały bez odpowiedzi i często sprowadzały prześladowanie na autorów. Odważnym aktem czterech gruzińskich biskupów był długi raport skierowany do Świętego Synodu z okazji stulecia aneksji Gruzji (1901)¹¹. Po historycznym wykładzie dokonań tego Kościoła w jego przebogatych dziejach, dostojnicy zwracają się z prośbą o utworzenie katedry historii Kościoła gruzińskiego przy Akademii Duchownej w Sankt Petersburgu. Prośba pozostała bez najmniejszego odzewu. Z kolei 11 października 1905 r. gruzińska inteligencja, zachęcona ukazem carskim z 17 kwietnia 1905 r. o wolności wyznania, przedstawiła wicekrólowi Kaukazu notę z prośbą o wskrzeszenie autokefalii w Gruzji¹². Do rozpatrzenia tej sprawy powołano w Rosji specjalną komisję złożoną z dwudziestu osób, która w końcu prośbę odrzuciła. Promotorzy petycji uznani zostali przez Święty Synod za buntowników i nie wymknęli

⁷ Nazwa Tbilisi za rządów carskich.

⁸ Biuro rozpoczęło swą działalność 8 maja 1815 r.

⁹ R. J a n i n, *Géorgie*, w: *Dictionnaire de Théologie Catholique*, t. 6, Paris 1920, s. 1265.

¹⁰ T a m a r a t i, dz. cyt., s. 385.

¹¹ Treść raportu zamieszcza T a m a r a t i, dz. cyt., s. 387-393.

¹² Treść noty zamieszcza T a m a r a t i, dz. cyt., s. 393-395.

się czekającej ich karze. W 1909 r. skazano na wygnanie do Rosji uczonego biskupa Kiriona, byłego zastępcę egzarchy, po czym uwięziono go w jednym z klasztorów na Krymie pod pretekstem fikcyjnych oskarżeń. W tym samym czasie władze przeprowadziły upokarzającą rewizję u innego inicjatora idei niepodległościowej, biskupa Imeretii, Leonidasa Okropiridze. Cytujemy niżej słowa Tamaraszwili, które być może lepiej zobrazują tragizm sytuacji, w jakiej znalazł się Kościół gruziński pod zaborem carskim: „Lud gruziński, rozgoryczony uprawiana przez Święty Synod tyrania, widział w księżach już tylko policjantów. To dlatego odszedł od kościołów i zagubił wiarę, której przedtem czujnie strzegł wśród niezliczonych niebezpieczeństw. Kościół gruziński, pozbawiony swej autonomii, swego splendoru i wszelkich środków do życia, znajduje się więc na drodze do własnego unicestwienia”¹³.

U schyłku imperium rosyjskiego sytuacja Kościoła w Gruzji przedstawiała się następująco: Był on zarządzany przez rosyjskiego egzarchę, podległego bezpośrednio Świętemu Synodowi w Sankt Petersburgu i wspomaganego przez biuro synodalne, którego był przewodniczącym z urzędu. Organ biura synodalnego składał się z pięciu członków: jednego biskupa, trzech archimandrytów i jednego archiprezbitera. Egzarcha, będący z urzędu członkiem Świętego Synodu rosyjskiego i rezydujący w Tyflisie, nosił tytuł egzarchy Gruzji oraz administrował bezpośrednio eparchią Kartlii i Kachetii. Sprawował również nadzór nad trzema pozostałymi eparchiami, będącymi sufraganiami egzarchatu, ze stolicą w Kutaisi (eparchia Imeretii), Poti (eparchia Gurii-Megrelii) i Suchumi (eparchia Suchumi-Kale). Na wzór eparchii w Rosji, w egzarchacie gruzińskim działali biskupi pomocniczy, którzy wspomagali właściwych biskupów w administracji eparchia. W eparchii Kartlii i Kachetii było ich dwóch: jeden nosił tytuł miasta Gori, a drugi Alawerdi. W miejsce konsystorza utworzono kancelarie. Jurysdykcja egzarchatu gruzińskiego rozciągała się na sześć prowincji świeckich: tyfliska, bakinska, erewanska, elisawetpolska, kutańska i czarnomorska. Wiązało się to z dyrekcją instytucjami kościelnymi i regulacją konfliktów między nimi, a także między wyższym i niższym klerem na tych terenach. Rosyjski biskup z Baku, chociaż nie był Gruzinem, brał aktywny udział w zarządzaniu egzarchatem i zastępował egzarchę w wypadku jego nieobecności lub śmierci. Narodowy charakter Kościoła gruzińskiego zatracił się całkowicie¹⁴.

Rosyjscy zaborcy prowadzili dość dokładne spisy ludności i różnego rodzaju statystyki na zagrabionych przez siebie terenach¹⁵. Żeby zobrazować

¹³ Tamże, s. 396 (nasze tłumaczenie z francuskiego). Pamiętać należy, że Tamaraszwili pisał te słowa przed 1910 r., kiedy Gruzja należała jeszcze do rosyjskiego cesarstwa.

¹⁴ J a n i n, dz. cyt., s. 1267.

¹⁵ Należy jednak z ostrożnością podejść do statystyk rosyjskich dotyczących Kościoła gruzińskiego, biorąc pod uwagę ewentualne świadome zaniżenie danych.

funkcjonowanie służb kościelnych w obrębie egzarchatu, jak również stopień rusyfikacji tych ziem, podajemy niektóre przykłady. Według danych z 1900 r. w egzarchacie gruzińskim na 1527 parafii¹⁶, 2455 kościołów i 9 kaplic prywatnych, liczba kleru wynosiła 62 archiprezbiterów, 1647 księży, 231 diakonów i 1805 niższego kleru¹⁷, z których około jedna trzecia stanowili Rosjanie. Wiernych prawosławnych było 1.278.487, głównie Gruzinów¹⁸, z czego 374.405 w eparchii kartlijsko-kachetyńskiej, 478.290 w eparchii imereckiej, 321.952 w eparchii guryjsko-megrelskiej i 103.750 w eparchii suchumskiej. Wśród sektantów (łącznie 50.000) przeważali tzw. mołokanie w liczbie 32.000. Jeśli chodzi o życie zakonne, to w 34 czynnych klasztorach (27 męskich i 7 żeńskich) przebywało łącznie 1.379 osób (1098 mnichów i 281 mniszek). Przeszło połowę klasztorów zajęli jednak Rosjanie, gdyż mnisi gruzińscy tego okresu często opuszczali opactwa, by oddać się walce narodowowyzwoleńczej¹⁹. Rosyjscy zakonnicy wielokrotnie niszczyli ślady gruzińskiej tradycji monastycznej, wprowadzając własne zwyczaje²⁰. Na terenie egzarchatu działały dwa seminaria: w Tbilisi, założone przez pierwszego egzarchę rosyjskiego Teofilakta Russanowa w 1817 r., i w Kutaisi, głównie dla Gruzji zachodniej, założone dopiero w 1894 r. W 1902 r. uczyło się w nich łącznie 383 alumnów: 177 w Tbilisi (w tym 52 nie pochodzących z rodzin kleryckich) i 206 w Kutaisi (w tym 58 nie mających rodziców wśród kleru). Procent alumnów nie wywodzących się z rodzin kleryckich (28,7%) jest o wiele wyższy niż w Rosji, co może świadczyć o bardziej rozbudzonej świadomości religijnej wśród laikatów. Oprócz seminariów istniało sześć szkół eparchialnych dla chłopców i dwie dla dziewcząt z rodzin kleryckich. Poza tym czynnych było 660 szkół parafialnych, gdzie naukę pobierało 26.070 uczniów (w tym 7.201 dziewcząt) oraz 13 szkół klasztornych z 546 uczniami. Przez okres blisko 40 lat (1864-1903) egzarchat wydawał w języku gruzińskim miesięcznik „Posłaniec Kościelny Gruzji”, z suplementem po rosyjsku. Redakcja znajdowała się w tyfliskim seminarium, a czasopismo cieszyło się dość dobrą poczytnością. Jako przyczynę skasowania miesięcznika w 1903 r. podano jednak małą ilość czytelników.

¹⁶ W 1913 r. liczba parafii wzrosła do 2.055.

¹⁷ Chodzi tu o duchownych mających stałe miejsce pracy. Do tego należy dodać 3 archiprezbiterów, 68 księży, 8 diakonów i 17 niższych duchownych bez stałego miejsca zatrudnienia.

¹⁸ Są to oficjalne dane rosyjskie. Według opinii Gruzinów, na terenie egzarchatu żyło co najmniej 2.500.000 gruzińskich chrześcijan. Zob. J a n i n, dz. cyt., s. 1269.

¹⁹ Tamże, s. 1268.

²⁰ Skandaliczny przykład takiego postępowania spotykamy w klasztorze mniszek w Bodbisi, założonym w XII w. na miejscu, gdzie według tradycji spoczęła Apostołka Gruzji, św. Nino. W 1889 r. Rosjanie wysadzili w powietrze starą świątynię i zbudowali na jej miejscu nową, w stylu rosyjskim.

Wraz ze wzrostem akcji powstańczych, rosła również nienawiść do oficjalnych czynników Kościoła. W wyniku tej nienawiści egzarcha rosyjski Nikon (1906-1908) padł ofiarą zamachu, po tym, jak ostro zaproteutował przeciw zjazdowi duchowieństwa gruzińskiego w Tyflisie, gdzie naradzano się nad koniecznością wskrzeszenia autokefalii. Zjazd został rozpędzony przez przysłanych kozaków, którzy ostro rozprawili się z dostojnikami kościelnymi²¹. Natomiast morderca egzarchy, w zмовie z życzliwymi mu Gruziniami, zdołał zbiec z aresztu i zatuszować wszystkie ślady procesu. Święty Synod rosyjski nie odważył się mianować nowego egzarchy, jak dopiero po dwóch latach od zamachu²².

Wraz z upadkiem caratu, Kościół gruziński jako pierwszy rewindykował swą niezależność. Już w marcu 1917 r. odbył się w Mcchecie zjazd wyższego duchowieństwa, na którym 25 marca uroczyście ogłoszono wskrzeszenie autokefalii kościelnej, po 106 latach wymuszonego włączenia pod administrację Świętego Synodu rosyjskiego. Ten czołowy czynnik narodu, chroniący przez wieki Gruzinów przed wynarodowieniem, odzyskał znowu swą autonomię i mógł kontynuować swą rolę jednoczenia narodowego. Zjazd wybrał tymczasowo na głowę Kościoła gruzińskiego biskupa Leonidasa Okropiridze, bez tytułu katolikosy. Przywróceniu autokefalii ostro przeciwstawił się ostatni rosyjski egzarcha Gruzji, Aleksy (1913-1917) i Święty Synod rosyjski. Przeszkody stawał również sprawujący wówczas władzę w Sankt Petersburgu Rząd Tymczasowy. Nie zważając na te protesty, zwołano do Tyflisu we wrześniu 1917 r. ogólnokościelny synod, na którym wskrzeszono kilka starych eparchii, uchwalono niektóre reformy i dokonano wyboru patriarchy-katolikosy całej Gruzji, którym został zasłużony biskup Kirion II Sadzagelaszwili. Po jego rychłej śmierci (w czerwcu 1918 r.), katolikosem obrano Leonidasa Okropiridze (1918-1921)²³, który sprawował swą funkcję w latach wskrzeszenia państwowości gruzińskiej pod egidą socjaldemokratów²⁴.

Niedługo cieszył się wolnością dopiero co mogący stanąć na własne nogi Kościół gruziński. Nieuchronny los powrotu rosyjskiej dominacji, chociaż w zmienionej formie, dopełnił się wraz z wkroczeniem na tereny państwa gruzińskiego 11 armii radzieckiej, od strony Armenii (11/12 lutego 1921) i Azerbejdżanu (15/16 lutego 1921). Tbilisi padło 25 lutego, a Batumi 18 marca. Po czterech latach narodowej swobody, w których Kościół z trudem dokonywał odbudowy swej organizacji w nowoutworzonym państwie, podzielił on teraz losy niewoli kraju, przechodząc spod władzy rosyjskiego

²¹ B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Gruzji*, Wrocław 1987, s. 192.

²² Janin, dz. cyt., s. 1267.

²³ J. Kawtaradze, *Gruzja w zarysie historycznym*, Warszawa 1929, s. 137-138.

²⁴ Dnia 9 kwietnia 1918 r. powstała Republika Zakaukaska, a 26 maja 1918 r. Demokratyczna Republika Gruzjińska z prezydentem narodowego rządu Gruzji Noe Żordanią.

czarnego orła pod czerwień radzieckich idei sierpa i młota. Nowa niewola okazała się o wiele tragiczniejsza od starej. Nie bez znaczenia dla grozy prześladowań religijnych pozostaje fakt gruzińskiego pochodzenia Józefa Wisarionowicza Dżugaszwili-Stalina, byłego kleryka w Tbilisi. Stał on bowiem u steru władzy radzieckiej w najtragiczniejszych latach 1922-1953. Już jako młody chłopak został usunięty z tej kościelnej szkoły za poglądu rewolucyjny, którym pozostał do końca wierny.

Nowe władze bezlitośnie zwalczały religię od samego początku swych rządów w Tbilisi. Fala prześladowań uderzyła równocześnie zarówno w hierarchię, jak i w dobra kościelne, a lud pozbawiony pasterzy i miejsc kultu wydany był na pastwę propagandy ateistycznej. Już w 1922 r. uwięziono katolikosa Ambrożego (1921-1922), który zmarł w więzieniu w 1927 r. Losy głównego hierarchy podzielili wszyscy inni biskupi, których arbitralnie zdeponowano i skazano na długoletnie więzienia pod pretekstem oskarżeń o działalność antysowiecką. Katolikat i inne eparchie przez wiele lat były nie obsadzone. Zamknięto lub zamieniono na gmachy użyteczności publicznej przeszło 90% świątyń wraz z katedrą katolikosa w Tbilisi i prawie wszystkimi katedrami biskupimi²⁵. Niektóre świątynie zniszczono całkowicie, rozbierano lub wysadzano w powietrze, nie zważając na ich zabytkową wartość²⁶. Upaństwowienie lub niszczenie dóbr kościelnych objęło miejsca kultu, gmachy i tereny, pozbawiając Kościół wszelkiej własności.

Wiadomo, że wrodzona wrogość dyktatury proletariatu do idei religijnych, nie zaoszczędziła ograniczenia swobód religijnych i prześladowań nie tylko hierarchii kościelnej, ale również wiernym. Chociaż pierwsza tymczasowa Konstytucja sowiecka z 1918 r. w art. 13 przyznawała wolność wyznania każdemu obywatelowi, to w czasie terroru stalinowskiego wprowadzono do ustawy zasadniczej klauzulę „wolności propagandy antyreligijnej”²⁷, legalizując tym samym zakrojone na szeroką skalę kampanie ateistyczne, przy czym Kościół nie posiadał najmniejszej możliwości oddziaływania na wiernych poza sprawowaniem samego kultu i to jedynie w miejscach zatwierdzonych przez władze²⁸. Świadomość religijna ludu nikła coraz bardziej i to, co przyciągało niewielu do świątyń, pozostawało w domenie tradycyjnej pobożności.

Ze względu na dotychczasowy brak dostępu do tajnych archiwów gruzińskich nie znane są dotychczas szczegóły związane z planową destrukcją religii i Kościoła w tym kraju. I chociaż obecnie Kościół prawosławny posiada już

²⁵ B. Kumor, *Gruzja. Dzieje chrześcijaństwa*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, Lublin 1993, fol. 239.

²⁶ Rozebrano w ten sposób np. okazałą katedrę w Kutaisi (drugim mieście co do wielkości w Gruzji).

²⁷ Chodzi o art. 14 konstytucji tymczasowej z 1924 r., zmodyfikowany w 1929 r.

²⁸ V. Cárcel Ortí, *La Chiesa in Europa 1945-1991*, Milano 1992, s. 384.

całkowitą wolność, to jakoś na razie nie wraca (chyba świadomie) do okresu sowieckich prześladowań. Pamiętajmy, że rzeczywistość polityczna nakazywała wówczas wielu hierarchom zejście na kompromis z władzą terroru religijnego, aby ocalić chociaż to, co jeszcze było do uratowania. W ten sposób możliwym okazało się wznowienie urzędu katolikososa, którym został Kallistrat Cincadze (1932-1952), a w 1943 r. władze stworzyły warunki do przeprowadzenia synodu narodowego w Tbilisi, na którym nawiązano kontakty ze wznowionym patriarchatem moskiewskim, a Kościół otrzymał pewną swobodę działania i uznanie autokefalii przez ten ostatni²⁹. Wyrazem odwilży (lub kolaboracji) było obsadzenie (tymczasowe zresztą) 15 wakujących eparchii i możliwość zwoływania synodów.

Kolejni katolikososi Melchizedek III (1952-1966) i Efrem II (1966-1972) pozostali lojalni wobec reżimu antykościelnego. Były to lata penetracji hierarchii kościelnej przez tajną policję sowiecką, zniesienia resztek życia zakonnego, silnej indoktrynacji ateistycznej w szkołach, zakazu uczestniczenia dzieci i młodzieży w życiu Kościoła oraz rozłamów między duchownymi i katolikatem. W pełni rządów breżniewowskich, katolikos Dawid V (1972-1977) zdołał obsadzić wakujące biskupstwa wybitnymi osobistościami i starał się przeprowadzić odnowę Kościoła. 23 grudnia 1977 r. na XII synodzie wybrano na katolikososa, „nie bez wielkich wpływów władz sowieckich”³⁰, dotychczasowego metropolitę Abchazji Eliasza II, który sprawuje władzę nad Kościołem prawosławnym w Gruzji do dnia dzisiejszego.

Początek lat osiemdziesiątych zastał opłakany stan religii w Gruzji. Młodzież gruzińska była maksymalnie zateizowana, co tłumaczy się zakazem nauczania religii do 18 roku życia. Studenci studiujący na utworzonym autonomicznym wydziale teologicznym w Tbilisi, należeli do ateistycznej partii komunistycznej. W całym patriarchacie otwartych było tylko 80 świątyń, podczas gdy u schyłku caratu (1917) było ich 2.455³¹. W tej sytuacji starano się podjąć pewne inicjatywy w celu rozbudzenia, chociaż częściowego, świadomości religijnej, głównie wśród inteligencji, która gromadziła się wokół Kościoła i często utożsamiała się z narastającą opozycją wobec władzy sowieckiej. W 1980 r. zaczęto wydawać w patriarchacie w Tbilisi religijne czasopismo „Dźwari wazisa” (Krzyż z winorośli)³², dające możliwość wypowiedzi także czynnikom

²⁹ Sacra Congregazione per le Chiese Orientali, *Oriente Cattolico. Cenni storici e statistiche*, Città del Vaticano 1974, s. 192.

³⁰ B. K u m o r, *Historia Kościoła*, cz. 8, Lublin 1995, s. 564.

³¹ Tamże.

³² Tytuł odnoszący się do historycznego krzyża z gronowych witek świętej Nino, Apostolki Gruzji w IV wieku, będącego symbolem gruzińskiego chrześcijaństwa. Według tradycji przechowywany on jest do tej pory w katedralnej świątyni Sioni w Tbilisi. Nota bene przypomina on w swej formie papieski krzyż Jana Pawła II, z poprzeczną belką nagiętą obustronnie ku dółowi.

patriotycznym, a w 1983 r. uroczystości obchodzono 1.500-lecie autokefalii przy udziale Kościoła rosyjskiego.

Dopiero okres gorbaczowskiej pierestrojki otworzył drogę do swobód i praw religijnych. Dnia 1 października 1988 r. wznowiono działalność zamkniętej przez sowietów w latach dwudziestych Akademii Duchownej w Tbilisi i rozpoczęto masowy zwrot świątyń na użytek kultu. Powrót kościołów do ich prawowitych właścicieli nie odbył się jednak bez nadużyć na niekorzyść innych niż prawosławne wyznań³³. W tej materii prawosławny Kościół gruziński uzyskiwał powoli monopol w stosunku do innych Kościołów.

Rozpad Związku Radzieckiego i ogłoszenie przez Gruzję niepodległości 9 kwietnia 1991 r., położyły ostatecznie kres dobrej sowieckich prześladowań i ograniczeń religijnych. Zwycięska opozycja, po przejęciu władzy, znalazła w gruzińskim Kościele prawosławnym moralne i duchowe oparcie w trudnym procesie wskrzeszania niezależności państwowej. W takich momentach w historii Kościół gruziński stał zawsze wiernie na straży patriotyzmu jako czynnik integrujący naród. Może w pierwszym momencie rządów Prezydenta Zwiada Gamsachurdii, hierarchia kościelna zbytnio popierała jego nacjonalistyczne hasła ("Gruzja dla Gruzinów"), co stało się powodem pewnej niechęci ze strony środowiska demokratycznego po odsunięciu Gamsachurdii od władzy 6 stycznia 1992 r. W każdym razie po przejęciu rządów przez obecnego Prezydenta Edwarda Szewardnadze, Kościół prawosławny w Gruzji cieszy się pełną swobodą i jest, również w oczach władz, uprzywilejowanym miejscem scalania narodowego.

Smutny stan religijny większości narodu, ów żalony depozyt pozostawiony przez komunistyczny reżim, nie pozwala Kościołowi gruzińskiemu na spokojną egzystencję wśród czi i przywilejów z zewnątrz. Planowe niszczenie religii przez blisko siedemdziesiąt lat, wycisnęło trwałe piętno na pokoleniach. I chociaż świątynie gruzińskie zapełniają się znowu ludem, to poziom wychowania religijnego jest rażąco niepokojący. To samo stwierdzenie nasuwa się w stosunku do prawosławnego kleru. Również dobra kościelne, świątynie,

³³ Trzeba oddać sprawiedliwość prawdzie historycznej, nie pomijając milczeniem nadużyć, których dokonano przy przejmowaniu dóbr kościelnych od 1988 r. do dzisiaj. Chodzi o przekazanie Kościołowi prawosławnemu w Gruzji świątyń, których nie był on nigdy przedtem właścicielem. Zaliczają się do nich kościoły Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego, ormiańskokatolickie i rzymskokatolickie. Obecny hierarcha Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego (dawniej zwanego Kościołem Gregoriańskim) w Gruzji, zależny od katolikos-patriarchy wszystkich Ormian Karekina I z Eczmiadzina w Armenii, arcybiskup Kework, twierdzi, że Kościół gruziński pozbawił Ormian setek świątyń na terenie całej Gruzji, z których aż 27 w rejonie Tbilisi! (rozmowa z autorem 20 maja 1996 r.). Kościół rzymskokatolicki stracił zaś w ten sposób przynajmniej trzy okazałe świątynie łacińskie w miastach Kutaisi, Batumi i Gori. Mimo starań nuncjatury apostołskiej w Gruzji o odzyskanie wspomnianych kościołów, na razie nic nie wskazuje na to, by hierarchia prawosławna była skłonna zrezygnować z tych atrakcyjnych obiektów.

gmachy, klasztory, seminaria itd., po ich odzyskaniu czekają na pilne remonty, gdyż stan zachowania wielu z nich jest opłakany. Nie wszyscy w Gruzji mają środki na to, by podjąć się dziś dzieła odbudowy historycznych miejsc kultu, jak to stało się możliwym w przypadku Katedry Zbawiciela w Moskwie.

Współczesny gruziński Kościół prawosławny staje więc przed niezliczoną ilością naglących zadań, z których restauracja dóbr kultury jest niewątpliwie jednym z dalszych priorytetów. Przywrócenie hierarchii kościelnej na terenie całego kraju, troska o odpowiedni poziom formacji intelektualnej kleru i kandydatów do kapłaństwa, przejęcie i administracja dóbr kościelnych, prowadzenie katechizacji szerokich mas zateizowanej młodzieży we współpracy z systemem państwowej oświaty, wspólne wypracowanie z rządem i z parlamentem miejsca Kościoła gruzińskiego w systemie prawa państwowego³⁴, szukanie sponsorów na wszelkie inwestycje kościelne, to tylko niektóre z ważniejszych zadań przed którymi stoi dziś gruzińska hierarchia prawosławna.

Obecnie Kościół prawosławny w tym kraju, silnie związany z ekipą rządzącą i będący również dla władzy świeckiej niezastąpioną siłą jednoczącą naród, postępuje swobodnie w wypełnianiu swej misji, organizuje synody, wynosi na ołtarze nowych świętych³⁵, pracuje nad nową ewangelizacją szerokich rzesz narodu, dalekich jeszcze od pełnej świadomości religijnej. Kontynuuje swą odwieczną rolę jako czynnika integrującego naród. Nie odżegnuje się jednak od konieczności dialogu ekumenicznego: katolikosowi gruzińskiemu Eliaszowi II przypada obecnie rola przewodniczącego Światowej Rady Kościołów. Odnosi się także z zaufaniem do kontaktów z Kościołem rzymskokatolickim, z którym wiąże Gruzję długa i bogata tradycja. Dużym sukcesem w tej domenie jest wysłanie przez patriarchę w sierpniu 1996 r. czterech prawosławnych studentów Akademii Duchownej w Tbilisi na studia do Papieskich uczelni w Rzymie. Jednym z ostatnich znaków otwartej postawy katolikosy było życzliwe przyjęcie wiadomości o nominacji przez papieża Jana Pawła II nowego administratora apostolskiego Kaukazu dla katolików obrządku łacińskiego, rezydującego w Gruzji, ojca Giuseppe Pasotto. Na specjalnej audiencji w dniu

³⁴ Toczy się ożywiona dyskusja czy przyznać Kościołowi gruzińskiemu priorytet nad innymi wyznaniem, redukując przy tym system państwowy do tzw. państwa wyznaniowego (co wiązałoby się z odejściem od zasad demokracji). W chwili obecnej, wobec *lacuna legis* w tym temacie, praktycznie Kościół gruziński posiada wiodący głos w większości organów administracji państwowej i terytorialnej. Nie pomaga to w osiągnięciu pojednania narodowego w stosunku do grup mniejszościowych, nie należących do tego Kościoła.

³⁵ Jesienią 1995 r. katolikos-patriarcha Eliasz II ogłosił w Mcchecie świętym m.in. gruzińskiego archimandrytę, a przedtem profesora uniwersytetów w Bonn i Warszawie, zamordowanego przez hitlerowców w Oświęcimiu, Grigola Peradze (1899-1942), zaliczając go w poczet męczenników. Szerzej na temat tej bardzo ciekawej postaci, a także bogatego dorobku naukowego, H. P a p r o c k i, *Archimandryta Grzegorz Peradze jako badacz starożytnego chrześcijaństwa gruzińskiego*, „Vox Patrum”, 8 (1988) z. 15, s. 983-1001.

28 listopada 1996 r., katolikos-patriarcha dał wyraz takiej postawie w serdecznym przyjęciu dostojnika kościelnego, w towarzystwie nuncjusza apostolskiego oraz prałata Claudio Gugerotti z Rzymu i autora. Rozwój dialogu ekumenicznego, przewyciężenie nastrojów nacjonalistycznych, współpraca w dziele masowej ewangelizacji zeświecczonego przez sowiecki reżim ludu, stają się nagłym wezwaniem dla chrześcijan dzisiejszej wolnej Gruzji. Pozostawiają one otwartą kartę do zapisania przez współczesnych.

**LA CHIESA ORTODOSSA IN GEORGIA
NEL PERIODO DELL'IMPERO RUSSO E DEL REGIME SOVIETICO
(XIX-XX SEC.)**

RIASSUNTO

La Georgia è stata soggetta dalla Russia per quasi duecento anni: prima, quale vittima dell'annessione del Paese dagli Zar russi (1801-1917) e poi, sotto la forma dell'occupazione sovietica (1921-1991). Le autorità imperiali russe, sin dall'inizio, non poterono sopportare l'indipendenza della Chiesa ortodossa georgiana, governata dal Cattolico-Patriarca di tutta la Georgia, Antonio II. Nel 1811 deposero il patriarca e sottomisero la Chiesa all'autorità del Sacro Sinodo Russo. In questo modo si interruppe la continuità dell'autocefalia georgiana durata milletrecento anni. La programmata russificazione del Paese non risparmiò quest'antica Chiesa. Il Cattolico fu sostituito dagli esarchi russi, il numero delle eparchie fu ridotto a quattro, la lingua liturgica georgiana *chuzuri* fu soppressa e sostituita dallo slavo, si chiusero sistematicamente antichi monasteri e si fece venire in massa il clero russo. Chiese e conventi subirono una serie di saccheggi e devastazioni. Le faccende della rivoluzione bolscevica procurarono un breve momento d'indipendenza: il 25 marzo 1917 la Chiesa riprese l'autocefalia e venne nominato il Cattolico-Patriarca Kirion II. La rinascita religiosa fu presto impedita dall'occupazione dell'Armata sovietica che cominciando dal febbraio 1921 segnò un periodo di settant'anni esatti di regime antireligioso comunista. Il Patriarca e i Vescovi furono arrestati, quasi il 90% delle chiese furono chiuse e adibite ad edifici di utilità pubblica (musei, magazzini, cinema ecc.), i fedeli furono ostacolati nelle funzioni religiose e, se non obbedivano, venivano perseguitati. La propaganda atea non risparmiò ne' bambini ne' giovani, ai quali fu assolutamente proibito di partecipare al culto e a qualsiasi istruzione cristiana fino all'età di 18 anni. Negli anni trenta la gerarchia ortodossa georgiana poté ricostituirsi, ma la sua esistenza dipendeva fortemente dalla collaborazione con il regime. La penetrazione di agenti del KGB nella gerarchia ecclesiastica e le divisioni tra il clero e il Cattolico ridussero ulteriormente l'operatività della Chiesa nel suo insieme. Agli albori dell'indipendenza statale (1991), la società massimamente scristianizzata divenne una forte sfida per l'odierna gerarchia ortodossa, favorita dal Governo.